

ОЛЬГА МАКАРЕНКО

СТЕПОВІ ЛИЦАРІ

**Уроки та виховні заходи
на тему козаччини**

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 74.200.5
М15

Головний редактор
Будний Б. Є.
Музичний редактор
Островський В. М.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина даного видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

Макаренко О. П.

М15 Степові лицарі. Уроки та виховні заходи на тему козаччини — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2003.— 88 с.
ISBN 966-7520-38-2

Посібник вміщує уроки та виховні заходи на тему козаччини, добірку художніх та музичних творів, козацький словничок.

Видання стане доброю підмогою вчителям, вихователям, а також батькам.

ББК 74.200.5

ISBN 966-7520-38-2

© Макаренко О. П., 2000
© Навчальна книга – Богдан,
макет, художнє оформлення 2003

“Земля наша велика... Це все краї не дуже холодні, багаті лісом і пасовищами, і чорноземними полями. Є тут чоловікові чим пожитися, є що і іншим народам проміняти чи продати. Та тільки щоб можна було на якій-небудь землі людям добре жити, треба, щоб ніхто чужий не грабував їх і не перешкоджав їхній праці”.

М. Драгоманов

УРОКИ ПРО КОЗАЧЧИНУ

УРОК 1. ДАВНО ЦЕ БУЛО...

Мета: дати дітям коротке поняття про тяжке життя українців за панщини, про напади татар.

Словник: орда, бранці, полон, панщина, податок.

Хід уроку

Організація дітей.

— Діти, сьогодні ми з вами поговоримо про те, як давним-давно жили наші діди-прадіди, як вони відбивалися від татар, як тяжко працювали на панів.

Давно це було, тяжко жилося українському люду на своїй землі. Були тоді багаті і бідні. Пани знущалися з бідних. Примушували їх багато працювати, і майже все, що люди заробляли, забирали собі: і пшеницю, і овочі, і фрукти, і одяг. Треба було багачеві повеселитися — він і посилав своїх людей в села збирати данину. Думали-думали панські помічники, що забрати у людей. І надумували, що лише можна. Ось як про це пише Петро Наніїв: “Проте не вистачало панського зерна, щоб вторгувати стільки грошей, скільки треба для пана Юзефа. Економ не розгубився. Недалеко від панського фільварку була комора. З кожного двору зсипали сюди потроху зерна з кожного врожаю. На всяк випадок — чи погорілець трапиться, чи недорід. Отож і вирішив економ те зерно продати. Почули про це селяни, обступили комору:

— Пане економ, що ж ти чиниш?! Останню зернину вимітати велиш. А чим діток годуватимемо? Залиш хоч трохи.

Розсердився економ. Та конем їх топтати, конем та канчуком зверху. Тільки дрантя летіло з блаженської селянської одежини. Жінки заверещали, кинулися тікати. А чоловіки, скуштувавши канчука, теж метнулися від комори. Слідом за жінками. Гомоніли люди по домівках тихо та сумно: що ж воно буде? Осінь іде, за нею й зима не забариться, а їхні припаси забрали...

— Помремо, браття, з голоду, помремо, як руді миші.

... Зима була люта. Замело снігом вулиці й двори. Принишкли, зсутилися хати. Жодної живої душі на вулиці. У личаках та ганчір'ї далеко не підеш. Навіть на річку по воду не ходять люди. Топлять у казанах сніг, варять на тій воді лемішку. Позаганяли в хати ягнят і телят, так і живуть вкупі з худобою — в бруді та смороді. З голоду та холоду пішла по селу пошесть. Мерли старі й малі. А панові знову треба гроші. Думав-думав економ, як той наказ виконати. Подушне, подимне, грибне та мідне уже зібрав. За що ж іще стягнути? І тоді він вигадав ще один податок — віконне. З кожного скляного вікна — по три золотих, у кого — слюдяне — два, а хто замість шибок бичачий міхур у вікно встромив — з того злот”.

Але не лише пани знущалися з бідного люду (а багатими людьми з здавен в Україні були в основному з сусідніх народів (поляків, литовців, росіян). Ще й чужинці нападали. Людей у рабство забирали. На нашу прекрасну, багату, родючу землю зазіхало багато ворогів. Кожен хотів її прибрати до своїх поганських рук. Та й не тільки землю, а й людей, які жили на ній. Бо ті люди були гарні, горді, працьовиті. От і вирішили татари полонити українців. Кинулась татарська орда (велике військо) зі своїм ватажком Батием на нашу землю. Стала бити, різати людей, руйнувати міста і села. Дуже часто поганці робили набіги на Україну, хапали людей. Їх називали невільниками, бранцями і продавали туркам у полон.

...В неділю рано-пораненьку
Татари город достали.
Старших людей, славних міщан
Всіх під меч побрали;
Старших людей, старесеньких
Усіх повбивали;
Молоду челядоньку в плін забрали;
Малих дітей, семилітніх,
На кіл настромляли.

Таку страшну пісню про ті часи склав народ. Ось як про це життя пише письменник Володимир Малик: “Бранців гнали пішки. Літніх жінок і дітей не зв’язували. Зате за чоловіками наглядали суворо: десятками приторочували до сідел коней і тягли, мов худобу. За спиною сирицею скручені руки, довгий міцний аркан навколо стану неблаганно тягнув усе вперед і вперед — у неволю, на смерть”.

Продавали їх на базарах, ринках, ведучи прикованими один до одного.

Свистять нагаї, опускаючись на голі спина знесилених людей. Лунають гортанні крики.

**Про Хмельницького Богдана смерть,
про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка**

(Про смерть Богдана Хмельницького)

Ей, зажуритесь, заклопочеться Хмельницького старая голова,
Що при йому-то не було ні сотників, ні полковників нема;
Тільки пробував при йому Іван Луговський,
Писар військовий,
Козак лейстровий.
Тогді-то вони стали у раді,
Як малії діти,
Од своїх рук листи писали,
По городах по полкових, по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували:
“Ей, козаки, діти, друзі! Прошу вас, добре дбайте,
Борошно зсипайте,
До Загребельної могили прибувайте,
Мене, Хмельницького, к собі на пораду ожидайте!”
Оттогді ж то козаки добре дбали,
Борошно зсипали,
До Загребельної могили прибували,
Вознесення Христового дожидали,—
Хмельницького в вічі не видали,
Духа-тройці дожидали,—
Хмельницького в вічі не видали,
Петра й Павла дожидали,—
Хмельницького в вічі не видали,
Іллі-пророка дожидали,—
Хмельницького в вічі не видали.
Тогді ж то козаки стали у раді,
Як малії діти:
“Хвалився нам гетьман Хмельницький,
Батьо Зинов-Богдану чигиринський,
У городі Суботові
На спаса-преображення ярмарок закликати...”
Тогді ж то козаки добре дбали,
До города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали,
Штихи у суходіл стромляли,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон послали:

“Пане гетьмане Хмельницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Нащо ти нас потребуєш?”
Тоді ж то Хмельницький стиха словами промовляє:
“Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
Собі гетьмана настановляйте.
Чи нема міждо вами котрого козака старинного,
Отамана курінного?
Вже ж я час од часу хорію,
Міждо вами гетьманувати не здолію;
То велю я вам міждо собою козака на гетьманство обирати.
Буде міждо вами гетьманувати,
Вам козацькі порядки давати”.

Тоді-то козаки стиха словами промовляли:
“Пане гетьмане Хмельницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Не можем ми самі міждо собою, козаками, гетьмана обібрати,
А жолаєм од вашої милості поспитати”.

Оттогді ж то Хмельницький стиха словами промовляє:
“Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
Єсть у мене Іван Луговський,
Которий у мене дванадцять літ за джуру пробував,
Всі мої козацькі звичаї познав,
Буде міждо вами, козаками, гетьманувати,
Буде вам козацькі порядки давати”.

Тоді-то козаки стиха словами промовляли:
“Пане гетьмане Хмельницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Не хочем ми Івана Луговського!
Іван Луговський близько ляхів, мостивих панів, живе,—
Буде з ляхами, мостивими панамі, накладати,
Буде нас, козаків, за невіщо мати!”

Тоді-то Хмельницький стиха словами промовляє:
“Ей, козаки, діти, друзі!
Коли ви не хочете Івана Луговського,
Єсть у мене Павел Тетеренко”.

“Не хочем ми Павла Тетеренка!”
“Дак скажіте,— говорить,— кого ви жолаєте?”
“Ми,— кажуть,— жолаєм Євраха Хмельниченка”.

“Ще ж,— каже,— мойому Євраху Хмельниченку
Тільки всього дванадцять літ од роду,
Ще він возрастом мал, розумом не дійшлий”.
“Будем,— говорять,— попліч його дванадцять персон сажати,
Будуть його добрими ділами научати,
Буде міждо нами, козаками, гетьманувати,
Нам порядки давати”.
Оттогді-то козаки добре дбали,
Бунчук, булаву положили,
Єврася Хмельниченка на гетьманство настановили,
Тогді із різних пищаль погримали —
Хмельниченка гетьманом поздоровляли.
Оттогді Хмельницький, як благословення синові здав,
Так і в дом одправився
І сказав йому:
“Гляди ж,— говорить,— сину мій!
Як будеш немного Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Дак будеш отця живого заставати.
А як будеш много Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Дак не будеш отця живого заставати”.
Тогді ж то Єврась, гетьман молодий,
Ташликом-рікою довго гуляв,
На бубни, на цуромки вигравав,
Додому приїжджав
І отця живого не заставав.
Тогді-то велів у Штоминім дворі
На високій горі Гроб копати.
Тогді ж то козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили;
Із різних пищаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон зчинили.
Тогді ж то козаки поки старую голову Хмельницького зачували,
Доти і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитали,
А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:
“Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!”

ЛЕГЕНДИ

(Матеріал з посібника “Савур-могила”)

Чим займалися запорожці

Запорожці займалися всім. Між ними були люди всякого стану: шевці, кравці, ковалі, гончарі, були столярі і такі майстри, що робили гарбички, вози. Тоді цих німецьких бричок не було, а були невеличкі вози, аби хліб перевезти.

Були такі, що табуни стерегли, за товаром гляділи, коло отар стояли. Ці вже й звання мали: чабани. А то такі були, що й городину розводили: капусту, кавуни, дині, огірки, табак. Були й лікарі такі, що рани залічували, від гадюк відшпигували. Між козаками були й такі хлопці, що начальству та старшині запорозькій прислужували. Всяких було.

Грабарі були, що копали колодязі та льохи. Деякі сиділи по пісках, деякі й хліб засівали. Земля була в них вільна, спільна, степів не ділили. Де хто оббере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда. Ти живеш там, там і володій. Копай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй, тільки вже звись не лицарем, а сиднем або гніздюком, гречкосієм.

Цей уже й женився, від того він звався ще баболубом. Худоба — то його й багатство було. А ті, що йшли на війну, ті вже там розживались. Розбивали різні городи лядські та турецькі...

Був їм і спочинок. Вони оце б'ють-б'ють ляхів або турків, а потім, як приїдуть на Січ та як загуляють, так неділі дві або три бенкетують. Горілка була дешева, так вони ту горілку, мед, пиво, як воду тягнуть. Танцюють, музики водять, у карти грають. А як полягають коло куренів, то попихкують із люльок, балакають між собою та радяться, звідкіля знову заходити на турків.

Люльку курити — це найперше діло було в запорожців. Про одного отама-на розповідають, що як принесли йому паску на Великдень, то він, замість того, щоб розговляться, й каже козакам:

— Нехай, хлопці, паска постоїть, а ми спершу люльки потягнем. Отож воно саме в запорожців і було: люлька в них — найперша подруга.

У запорожців от ще що водилось: окрім того, що кожний козак мав собі люльку, а то ще й у кожному курені була одна люлька на все товариство — велика, повицяцькована бляхами, намистом, вибита гвіздками...

А грали козаки на всякій усячині: на ваганах, на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на кобзах. На чім попало, на тім і грали. Оце як заграють скільки там є тих музикантів, так аж сама земля танцює... А самі танцювали вже так, що проти них ніхто на світі так не витанцює. Увесь день музиканти не вгамують їх.

Навчальне видання

Ольга Петрівна Макаренко

СТЕПОВІ ЛИЦАРІ

Уроки та виховні заходи
на тему козаччини

Головний редактор *Б.Є. Будний*
Музичний редактор *В.М. Островський*
Художник *В.А. Басалига*
Технічний редактор *І.О. Козуб*
Комп'ютерна верстка *Н.Б. Кушицька*

Підписано до друку 16.12.2002. Формат 60×84/16. Папір друкарський.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 5,12. Умовн. фарб.-відб. 5,12.

Видавництво “Навчальна книга – Богдан”
46008, м. Тернопіль, вул. Танцорова, 14. А/с 534
Свідоцтво №24637417 від 13.11.1997
тел./факс (0352) 25-18-09; тел.: (0352) 43-00-46; 25-37-53; 25-28-41
E-mail: publishing@budny.te.ua